

MUS NIKOLETT

SO/OS szórend a tundrai nyenyec megválaszolható kérdő mondatokban

The present paper discusses certain word order variations attested in Tundra Nenets transitive content questions. Traditionally, Tundra Nenets is said to be a typical SOV language, which does not have a special position for its interrogative phrases but allows them to remain in the same position within the clause in which a non-question word fulfilling the same grammatical function is located. Consequently, in transitive content interrogatives the SOV order is assumed. According to the data attested in a corpus, word order variants other than SOV can also surface in these clauses. The attested word order variations raise the following questions answered in the present study: Which relative order of S and O can be regarded as being the canonical order of transitive content questions? What is the grammatical reason of the attested non-canonical word order variations?

Keywords: order of subject and object, content interrogatives, transitive clauses, interrogative words, objectival agreement

1. Bevezetés

Hagyományosan a tundrai nyenyec nyelvet (északi szamojéd, uráli) szigorúan kötött SOV mondatszörendű nyelvként tartják számon (vö. pl. Salminen 1998). Tipológiai megfigyelések (pl. Greenberg 1966: 82) alapján az SOV szórendű nyelvekben a kérdőszónak általában nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. Az ilyen nyelveket ún. *in-situ* nyelveknek nevezi a szakirodalom. Figyelembe véve ezt a szintaktikai összefüggést feltételezhető, hogy a tundrai nyenyec megválaszolható kérdésekben S_Q^1OV , valamint SO_QV szórend valósulhat meg.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy az általam összeállított korpusz adatai valóban kizárólag e szórendi variációt tükrözik-e. Tehát két fő mondatrész, az alany (S) és a tárgy (O) egymáshoz viszonyított sorrendjére fókuszálók megválaszolható kérdésekben. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy helytálló-e a tundrai nyenyec nyelv esetében a fent megfogalmazott tipológiai összefüggés,

¹ A dolgozatban a kérdőszói kifejezést Q indexszel jelölöm.

nevezetesen a kérdőszó az általa betöltött szintaktikai funkciónak megfelelő mondatbeli pozícióban jelenik-e meg, vagyis az SOV szórend kanonikusnak minősül-e megválaszolható kérdések esetén is. Továbbá azt is megvizsgálom, hogy az elvárt szórendtől eltérő variációk is megjelennek-e a korpusz adataiban, és amennyiben igen, akkor mi az oka a felmerülő nem-kanonikus szórendi változatoknak. Dolgozatomban olyan kérdő mondatokat vizsgálok, melyekben egy igei állítmány van, tehát mind a mellé-, mind az alárendelt összetett mondatokat kizárom, abban az esetben is, ha utóbbit igenév fejezi ki véges alárendelés helyett. A vizsgált kérdésekben vagy az alanyt, vagy a tárgyat kérdőszói kifejezés helyettesíti, de sohasem egyszerre mindkét összetevőt, így tehát vizsgálatomat nem terjeszttem ki a többszörös kérdésekre.

A dolgozat a következőképpen épül fel. A 2. rész általános tudnivalókat összegez a tundrai nyenyec nyelvről (úgy mint a genetikai besorolását, demográfiai adatokat, a beszélők lakóhelyét, a nyelvjáráásokat és a nyelv fő tipológiai jellemzőit). A 3. rész a tanulmányban összefoglalt vizsgálat alapjául szolgáló adatokat és adatgyűjtési megfontolásokat taglalja, továbbá az összeállított korpuszt mutatja be. A 4. rész röviden ismerteti a tundrai nyenyec nyelvre jellemző tárgyi egyeztetési szabályt Dalrymple – Nikolaeva (2011) alapján. Az 5. rész a tundrai nyenyec kérdőszók mondatbeli helyével foglalkozik, és összefoglalja a témában eddig kifejtett nézeteket. A 6. rész a korpuszból kinyert tranzitív kérdő mondatokban megvalósuló szórendi variációkat és a lehetséges változatok eltérésének okait ismerteti. Végül a 7. rész a dolgozat fő gondolatait összegzi.

2. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelv az uráli nyelvcsalád (északi) szamojéd ágához tartozik. Hagyományosan a szamojéd nyelvcsaládot északi és déli csoportra osztják (vö. Hajdú 1966: 14), amit azonban az utóbbi évtizedekben többen megkérdőjeleztek (pl. Janhunen 1998 és Helimski 2005), mivel ez a hagyományos felosztás nem különbözteti meg az egyes szamojéd nyelvek közötti genetikai és areális viszonyokat. Emellett ez a modell nem alkalmas az azóta már feltárt és bizonyított nyelvcsaládon belüli másodlagos nyelvi kapcsolatok ábrázolására. A dolgozatomban tárgyalt kérdések megválaszolását a szamojéd nyelvcsalád besorolásának problémája nem befolyásolja, így ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom részletesebben (a témáról l. Janhunen 1998 és Helimski 2005).

A tundrai nyenyec lakóhelye Oroszország északi részén, Északkelet-Európa és Északnyugat-Szibéria területén, három autonóm körzetben – a Nyenyec (Oroszország Arhangelszki Területén), a Jamal-Nyenyec (Oroszország Tyumenyi Területén) és a Tajmiri Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek (Oroszország Krasznojarszki Területén) – található. Továbbá a Hanti-Manysi Autonóm Kör-

zetben (Oroszország Tyumenyi Területén belül), a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén is élnek tundrai nyenyeczek kisebb létszámban. Ezeken a területeken a tundrai nyenyeczek őshonosak, azonban anyanyelvük nem minősül hivatalos nyelvnek. A nyelv használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott, bár a különböző autonóm körzetekben élő csoportok nyelvtudása, nyelvhasználati szokásai jelentős eltéréseket mutatnak (vö. Volzhánina 2013). Az orosz domináns nyelvi környezet hatással van a nyelv szerkezetére, jóllehet a tundrai nyenyeczek hagyományos lakóhelyein nemcsak az orosz, hanem más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (mint pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is kölcsönhatásban állnak vele. A területen általános a nyelvcsere/nyelvvesztés, mely elsősorban a legfiatalabb generációra jellemző. Az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan megfigyelhető egy erős nyelvi norma, amely azonban sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványosak a térségben (vö. Stammler 2005).

A legutolsó, 2010-es oroszországi népszámlálás alapján nagyjából 22000 nyenyec beszélő van. Volzhánina (2007) beszámolója alapján a 22000 főből közel 2000 az erdei nyenyec. Így mintegy 20000 tundrai nyenyec beszélő él Oroszország területén. A 2010-es oroszországi népszámlálásokon alapuló demográfiai adatokat vizsgálva megállapítható, hogy az elmúlt 40 évben a (tundrai) nyenyec nyelvet beszélők száma fokozatosan csökkent. Ezzel szemben az 1980-as évek óta tendenciózusan nő azoknak a száma, akik (tundrai) nyenyecnek vallják magukat, bár a nyelvet (már) nem beszélik. Dudeck (2013: 131) szerint ennek az egyik fő oka az, hogy az orosz állam számos kedvező intézkedést vezetett be a területén élő őshonos kisebbségeknek (a témáról bővebben l. Dudeck 2013). Másrészt – ahogyan Pakendorf (2010: 714) fogalmaz – a népszámlálásokkor általános az a módszer, hogy a megkérdezettek az örökségnyelvüket nevezik meg anyanyelvükként, még abban az esetben is, ha már nem beszélik az adott nyelvet (vö. Pakendorf 2010: 714).

A tundrai nyenyec számos egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvjárásra oszlik. Ezek három fő nyelvjárási csoportba sorolhatók: a nyugati (ide tartozik a kolgujevi, kanini, timani és malaja zemlja-i nyelvjárás), a középső (ez a bolsaja zemlja-i nyelvjárást foglalja magába) és a keleti (itt pedig az obi/urali, jamali, tazi, nadimi és tajmiri nyelvjárások találhatók) csoportba. Amint azt Salminen (1998: 516) megjegyzi a nyugati nyelvjárási csoport jelentősen eltér a középső és keleti csoportoktól, mivel a nyugati területeket elválasztja az Urál hegység a középsőtől és a keletitől, így természetes határt képez e nyelvjárási csoportok között. Az egyes dialektusok közötti szerkezeti különbségeket mind ez ideig főként csak fonológiai, fonetikai, valamint lexikológiai megközelítésből vizsgálták (l. Hajdú 1968: 21–22, Salminen 1998: 516). Újabb kutatások

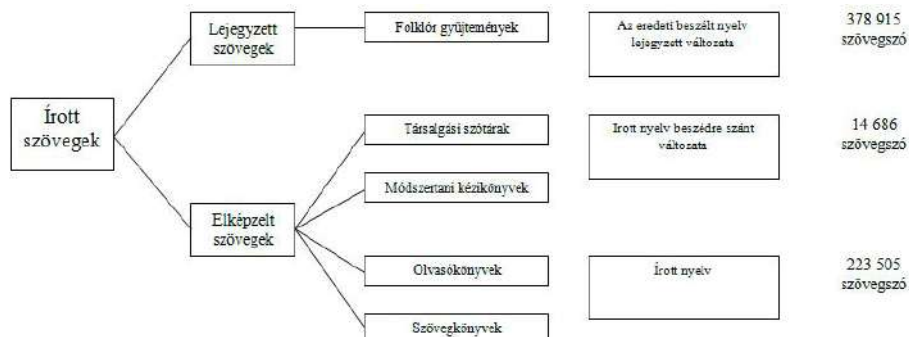
(pl. Nikolaeva 2005) viszont további különbségeket térképeztek fel például a szintagmák szintjén (pl. jelző és jelzett szó közti egyeztetés) is.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

3. Az adatok és a korpusz

Az adatgyűjtés során nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikus formában hozzáférhető írott forrásokra támaszkodtam. A rendelkezésre álló primer források összeállítása folyamán egy olyan korpuszt² hoztam létre, amelyben az adatok megfelelnek a Himmelmann (1998) által megfogalmazott megbízhatósági, reprezentativitási és természetes nyelvi követelményeknek, valamint szinkrón szempontból érvényes módon reprezentálják a nyelvet. Figyelembe véve a tundrai nyenyec nyelv jelenlegi helyzetét számtalan olyan tényező van, amely befolyásolhatja az adatokat és az adatgyűjtés módját. Ezek közül az adatgyűjtést a leginkább akadályozó tényezők az annotált korpuszok kis száma, az elérhető audio felvételek szinte teljes hiánya valamint az első sorban etnográfiai célból gyűjtött és kiadott narratív szövegek hozzáférhetősége. A nyelvről rendelkezésre álló ismeretanyag birtokában arra törekedtem, hogy egy viszonylag reprezentatív mintát állítsak össze, amely alkalmas nyelvészeti-leg releváns kérdések megválaszolására. Az általam tekintetbe vett legfontosabb paraméterek között szerepelt a kiválasztott szövegek (i) minél több szerzőtől való eredetének (ii) a szerzők életkorának, (iii) nemének, (iv) társadalmi származásának, (v) nyelvjárási reprezentációjának kiegyenlítése. Az adatok szinkronitásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagokat kizártam a vizsgálatból. Mivel írott szövegeken dolgoztam, néhány olyan paramétert is fel kellett vennem, amelyek főként az írott szövegek esetében relevánsak. Ezek (i) a beszélő/lejegyző azonosságára, (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolságra és (iii) a beszédaktus valóságosságára vonatkozó kritériumok (vö. Schneider 2002). Mindezen fenti tényezők alapján tehát összeállítottam egy írott és elektronikus hozzáférhető korpuszt, amelyben az 1. ábrában bemutatott szövegtípusok szerepelnek.

² A „korpusz” terminust itt szisztematikusan összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használom.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Az ún. *lejegyzett szövegek* valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból. Az alábbi táblázat tartalmazza a kiválasztott köteteket, amelyek lejegyzett szövegeket tartalmaznak.³

Lejegyző/Kiadó	Kiadás dátuma	Lejegyzés dátuma	Beszélő–lejegyző személye	Szövegszók száma
Labanauskas	1995	1973–1993	eltérő	23 768
Labanauskas	2001	1965–1990	eltérő	19 391
Lar – Puškareva	2001	1984–1997	eltérő	253 665
Puškareva	2003	1987	eltérő	8 972
Puškareva – Chomič	2001	1965–1980	eltérő	22 564
Jangasova	2001	nincs adat	eltérő	50 555

1. táblázat: A felhasznált tundrai nyenyec lejegyzett szövegek

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt szövegek* alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Számos esetben találunk olyan adatokat e szövegtípusokban, amelyek adatközlőkkel végzett elicitációs tesztek eredményeképpen jöttek létre (pl. az ún. Társalgási szótárak anyaga). Mivel e szövegek a nyelv írott sztenderd változatát reprezentálják,

³ A Labanauskas által 2001-ben szerkesztett folklórszöveg-gyűjtemény tartalma jelentős átfedéseket mutat Labanauskas (1995)-tel. Azokat a szövegeket, amelyek mindkét kötetben szerepeltek, értelemszerűen csak egyszer vettem fel a korpuszba. Valamint Puškareva – Chomič (2001) kötet 1960 előtti gyűjtött és lejegyzett szövegeket is tartalmaz, amelyeket nem építettem be a korpuszomba.

eltéréseket mutat(hat)nak a korábbiakban bemutatott folklórszövegektől. Az elképzelt szövegek esetében a szövegek keletkezésének pontos dátumát csak feltételezni lehet a kötetek kiadási dátumának ismeretében. A korpusz több mint 230 000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az elképzelt szövegek csoportja két további alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (1. Társalgási szótárak és Módszertani kézikönyvek⁴). A 2. táblázat foglalja össze ezeket a feldolgozott szövegeket.

Lejegyző/Kiadó	Kiadás dátuma	Beszélő-lejegyző személye	Szövegszók száma	Forrás típusa
Hanzerova et al.	2012	azonos	926	Társalgási szótár
Nenjang	2005	azonos	5 171	
Russian-Nenets Audio Phrasebook	2002	eltérő	4 491	
Vanujto	2012	azonos	4 098	
Nenjang	2007	azonos	3 034	Módszertani kézikönyv
Okotetto	1998	azonos	16 566	

2. táblázat: A felhasznált tundrai nyenyec beszédre szánt elképzelt szövegek

Az elképzelt szövegek másik csoportjában írásban rögzített, de alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatóak. Az alábbi táblázat azokat a felhasznált szövegeket mutatja be, amelyek a tundrai nyenyec írott változatát reprezentálják.

Lejegyző/Kiadó	Kiadás dátuma	Beszélő-lejegyző személye	Szövegszók száma	Forrás típusa
Barmič	2008a	azonos	6 882	Olvasókönyv
Barmič	2008b	azonos	9 403	
Orlova et al.	1996	azonos	13 711	
Puškareva et al.	1994	eltérő	40 570	
Samojlova – Barmič	2008	azonos	5 944	
Samojlova – Barmič	2010	azonos	16 046	
Susoj	1990	eltérő	33 036	
Tereščenko – Susoj	1995	eltérő	17 749	

⁴ Az ún. módszertani kézikönyvek olyan, az tundrai nyenyec nyelv oktatása során használt segédkönyvek, amelyek a tanároknak nyújtanak instrukciókat. Elképzelt diskurzusokat, valamint további útmutatásokat tartalmazak. Ezen forrásokból én kizárólag a generált párbeszédet emeltem be a korpuszba.

Barmič	2007	nincs adat	41 549	Szövegkönyv
Barmič – Naruj	2007	nincs adat	14 941	
Barmič – Naruj	2008	nincs adat	10 836	
Barmič – Naruj	2009	nincs adat	12 838	

3. táblázat: A felhasznált tundrai nyenyec írott elképzelt szövegek

Az e szempontok alapján kiválasztott és összegyűjtött szövegeket egy optikai karakterfelismerő (OCR) program segítségével szöveges (PDF) formába alakítottam, ami lehetővé teszi, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Azonban a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

A dolgozatban összefoglalt kutatáshoz olyan tranzitív kérdő mondatokat kerestem, amelyekben vagy az alanyi, vagy a tárgyi összetevőt kérdőszói kifejezés helyettesíti a mondatban. Mivel a kutatás fókuszában az alany és tárgy lehetséges megvalósulási sorrendjeinek vizsgálata állt, így olyan mondatokra szűkítettem le a keresést, amelyekben e két összetevő mindig szerepel. A vizsgált mondat típusok részletes bemutatására a 6. részben térek vissza.

4. A tárgyi egyeztetés a tundrai nyenyecben

Mielőtt ismertetem a vizsgált mondat típusokat és a szórendi kérdéseket, röviden áttekintem a tundrai nyenyec tárgyi egyeztetés szabályait Dalrymple – Nikolaeva (2011) alapján.⁵ Amint azt a hagyományos szakirodalom (pl. Hajdú 1968) is ismerteti, a tundrai nyenyec nyelvben a tárgyias ige mindig egyezik az alanyával számban és személyben, valamint egyezhet a tárgyával számban. Sem az alanyi, sem a tárgyi összetevő nem kötelező eleme a mondatnak, mivel az igei személyragok jelölik az alany számát és személyét, valamint a tárgy számát. Ez különösen igaz a névmási alanyokra és tárgyakra (1).⁶

- (1) *xada-da.*
 megöl-SG3.OBJ
 'Megölte (öt/azt).' (Dalrymple – Nikolaeva 2011: 132)

⁵ Dalrymple – Nikolaeva (2011)-es munkájában – többek között – a tundrai nyenyec nyelvben meglévő tárgyi egyeztetés szabályait, valamint a tárgyi egyeztetés és az információs szerkezet összefüggéseit vizsgálja. A szerzők eredményei terepmunkák során elicitációs tesztekkel végzett, kifejezetten a tárgyi egyeztetés szabályait feltáró vizsgálatokon alapulnak.

⁶ A tundrai nyenyec példákat az elérhető legegyszerűbb – Hajdú (1968)-on alapuló – latin átírásban közlöm. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a magánhangzók hosszúsága az eredeti cirill betűs szövegekben nem jelölt nem tesz különbséget az átírás során a magánhangzók hosszúságában.

Az (1)-es mondatban nemcsak az alany, hanem a tárgy is rejtett, amellyel így az ige kötelezően egyezik. A kitett alany mindig alanyesetben áll a mondatban, míg a kitett tárgy mindig tárgyesetben, tehát a tundrai nyelvekben nincsen ragtalan tárgy.

Amint azt említettem a tárgyaz ige egyezhet a tárgyával is. A Dalrymple – Nikolaeva (2011: 134) által megfogalmazott egyeztetési szabály értelmében ez akkor következik be, ha a mondat tárgya topik szerepű, azaz már ismert információt fejez ki (2b).

- (2) a. Mit csinált a férfi a rénszarvassal?
 b. *xasawa ti-m xada-da.*
 férfi rén-ACC megöl-SG3.OBJ
 'Egy/A férfi megölte a rénszarvast.' (Dalrymple – Nikolaeva 2011: 132)

Következésképpen, ha a tárgyi összetevő nem topik szerepű, akkor az ige kizárólag a mondat alanyával egyezik (3b).

- (3) a. Mi történt?
 b. *xasawa ti-m xada.*
 férfi rén-ACC megöl.SG3
 'Egy/A férfi megölt egy rénszarvast.' (Dalrymple – Nikolaeva 2011: 132)

Tehát a tundrai nyelvekben a tárgyi egyeztetés funkciója az, hogy a tárgy topicalitását jelölje a mondatban (vö. Dalrymple – Nikolaeva 2011: 134). Ez az egyeztetési szabály azonban csak harmadik személyű tárgyakra vonatkozik (vö. 2–3 példa), míg első és második személyű tárgyak esetében az ige soha nem mutat egyezést (4).

- (4) *mañ sit taña? tæwra-ŋgu-dm?*
 SG1 SG2.ACC oda elvisz-FUT-SG1
 'El foglak vinni téged oda.' (Nenjang 2005: 113)

5. A kérdőszók mondatbeli pozíciója

Amint arról már említést tettem, tipológiai megfigyelések alapján összefüggés feltételezhető a nyelvek alapszórendje és a kérdőszók mondatbeli helye⁷ között

⁷ Dryer (2013) alapján a kérdőszók kötelezően vagy nem kötelezően mondatkezdő pozícióban jelenhetnek meg. Ezzel szemben König–Siemund (2007) három lehetséges mondatbeli helyet különböztet meg egymástól: (i) a kérdőszó kötelezően mondatkezdő helyet foglal el, (ii) a kérdőszó megjelenhet mondatkezdő helyen, de ez nem kötelező, (iii) a kérdőszó in-situ marad. E két felosztás általában azt feltételezi, hogy a kérdőszó vagy rendelkezik valamilyen kitüntetett szerkezeti hellyel a mondatban, vagy nem.

(vö. Greenberg 1966: 82). Ez alapján az SOV nyelvek, mint amilyen a tundrai nyenyec is, a legtöbbször in situ nyelvek is, vagyis a kérdőszóik tipikusan azokban a mondatbeli pozíciókban találhatók, amely pozíciókban az általuk helyettesített mondatrészek is megjelenének. A szakirodalom egy része alá is támasztja ezt az összefüggést. Salminen (1998: 543) a tundrai nyenyecet in situ nyelvként definiálja, vagyis a kérdőszóknak az általuk betöltött szintaktikai funkcióknak megfelelő pozíciót tulajdonítja. Ezzel szemben Tereščenko (1973) és Nikolaeva (2014) azt állítja, hogy a kérdőszók több mondatbeli helyen is megjelenhetnek, tehát nem csak in situ. Tereščenko (1973: 91) azt feltételezi, hogy a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkedhetnek el a mondatban, vagy közvetlenül megelőzik a predikátumot. Nikolaeva (2014: 266) alapján pedig a kérdőszók mondatkezdő vagy in situ helyzetben állhatnak a mondatban. E tények ismeretében felmerül a kérdés, hogy az alanyi és tárgyi szerepű kérdőszói kifejezések milyen egymáshoz viszonyított sorrendben jelennek illetve jelenhetnek meg a mondatban. Az alábbiakban a korpuszból kinyert adatok alapján e kérdést válaszolom meg.

6. A tranzitív kérdő mondatok szórendje

Ahogy arra már a 3. részben utaltam, a korpuszból először azokat a mondatokat nyertem ki, amelyekben az igének van tárgyi vonzata és vagy az alanyi, vagy a tárgyi összetevőt kérdőszói kifejezés helyettesíti. Az alábbi táblázat a kapott mondatokat ismerteti.

A kérdőszói kifejezések szintaktikai funkciója	Összes kérdő mondat	A 2. oszlop adataiból azok, amelyek kizárólag a kérdőszót és az állítmányt tartalmazzák	Vizsgált szerkezetek
S _Q	46	7	39
O _Q	227	123	104
Összes	283	98	143

4. táblázat: A korpuszból kinyert tranzitív kérdő mondatok

Amint a 4. táblázat adatai mutatják, sem a nem kérdőszói alany, sem pedig a nem kérdőszói tárgy nem kötelező eleme a mondatnak, így szabadon elhagyhatóak. A 4. részben tárgyalt deklaratív mondatokhoz hasonlóan – amint azt az (1)-es példa mutatja – amennyiben a tárgy rejtett, az ige kötelezően egyezik vele a kérdésekben is (5).

- (5) *xiba salda-ŋgu-da?*
 ki fizet-FUT-SG3.OBJ
 'Ki fog(ja) (ki)fizetni?' (Vanujto 2012: 25)

Kérdőszói tárgy esetén viszont az ige soha nem mutat egyezést a tárggyal (6).

- (6) *ɲamge-m?* *tæwra-n?*
 mi-ACC hoz-SG2
 'Mit hoztál?' (Okotetto 1998: 28)

A tárgyi egyeztetés hiánya alátámasztja a Dalrymple – Nikolaeva (2011) által megfogalmazott egyeztetési szabályt, mely szerint a tundrai nyenyec tárgyas igék kizárólag topik szerepű 3. személyű tárggyal mutatnak egyezést, hiszen a kérdőszói kifejezéssel helyettesített tárgy soha nem lehet topik szerepű, azaz ismert összetevő, így soha nem egyezhet vele a tárgyas ige. Amint az a fenti példából szintén kitűnik, az ige mindig egyezik az alanyával számban és személyben, függetlenül attól, hogy mi fejezi ki.

Mivel dolgozatomban az S_Q és O illetve az S és O_Q összetevők egymáshoz viszonyított sorrendjét vizsgálom, így a fenti (5–6)-os példákban illusztrált mondat típusokat (tehát amelyek nem tartalmazzák mindkét összetevőt) kizárom. Az alábbiakban a tranzitív mondatokban megvalósuló szórendi változatokat vizsgálom alanyi (l. 6.1. rész), illetve tárgyi (l. 6.2. rész) szerepű kérdőszók esetén.

6.1. Alanyi kérdőszói kifejezés

A szórendi változatok bemutatása előtt röviden kitérek arra a kérdésre, hogy milyen kérdőszók funkcionálhatnak alanyi szerepű mondatösszetevőként (l. 5. táblázat).

Kategória	Jelentés	Kérdőszók
névmás	'ki'	<i>xib̃a</i>
	'mi'	<i>ɲamge</i>
főnévi kifejezés	'milyen N'	<i>xurka</i> N
	'kinek/minek az N-e'	<i>xib̃a?</i> / <i>ɲamge?</i> N
determinánsi kifejezés	'melyik N'	<i>xaŋaŋi</i> N
	'hány N'	<i>śan</i> N

5. táblázat: Alanyi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben

A mondat alanyaként tehát szerepelhet önálló kérdő névmás vagy olyan kifejezés, amelynek módosítója egy tetszőleges kérdőszó (pl. melléknévi, számnévi kérdőszó stb.).

Visszatérve az összetevők sorrendjére, a tranzitív kérdő mondatokban a 6. táblázatban összefoglalt szórendi változatok fordulnak elő a korpusz adatai alapján.

Szórend			Mondatok száma	Megvalósuló szórendek aránya
S _Q	O _{1./2.}	V	11	64, 1%
S _Q	O _{3.}	V _{subj}	9	
S _Q	O _{3.}	V _{obj}	5	
O _{2nd}	S _Q	V	1	35,9%
O _{3rd}	S _Q	V _{obj}	13	

6. táblázat: A S_Q és az O sorrendje tranzitív mondatokban

Amint az a fenti táblázatból kitűnik, ige utáni pozícióban sem a kérdőszói alany, sem a tárgy nem jelent meg a vizsgált mondatokban, tehát csak S_QOV és OS_QV szórendű mondatokra találhatunk példát a korpuszban. A vizsgált 39 példamondat 64,1%-ában az alapszórendi S_QO szórend valósul meg, míg a maradék 35,9%-ban az összetevők szórendje felcserélődik. Az egyes változatok gyakorisága alapján tehát feltételezhető, hogy a tárgyaskérdő mondatok szórendje megegyezik a deklaratív mondatok szórendjével, vagyis az S_QO a kanonikus szórend. Az alábbi példamondat ezt a szórendi változatot ábrázolja.

- (7) *xiba tu-m? pata-bi?*
 ki tűz-ACC rak-CONT.SG3
 'Ki rak tüzet?' (Okotetto 1998: 132)
 S_Q O V

A már ismertett tárgyaskérdő szabály (l. 4. rész) értelmében az 1. és 2. személyű tárggyal soha nem egyezik a tárgyaskérdő ige. A 39 vizsgált mondatból 27 van, amiben 3. személyű tárgy szerepel, tehát olyan tárgyi összetevő, amivel a tárgyaskérdő ige egyezhet. Amint azt a 6. táblázat adatai alátámasztják a 3. személyű tárggyal való igei egyeztetés és a szórendi változatok megvalósulása korrelál egymással. Kitűnik az adatokból, hogy a nem-kanonikus OS_Q szórendű mondatok 92,8%-ában 3. személyű tárgy szerepel, amelynek mindegyikével egyezik az ige. Mivel az ige kizárólag topik szerepű tárggyal egyezik, így az OS_Q szórend tipikusan akkor valósul meg, ha a mondat tárgya topik szerepű (8).

- (8) *ηano-m? xiba me?-ηa-da?*
 csónak-ACC ki csinál-CO-SG3.OBJ
 'A csónakot ki csinálja?' (Okotetto 1998: 63)
 O S_Q V

A fenti mondat az alábbi kontextusban szerepel, ami alátámasztja, hogy a tárgyaskérdő már ismert, a kontextusból kikövetkeztethető elem.

- A: Ez mi?
 B: Ez csónak.
 A: Hol használják a csónakot?
 B: A csónakot vízen használják.
 A: *ɲanom? xĩba me?ɲada?*
 'A csónakot ki csinálja?'
 B: A csónakot emberek csinálják. (Okotetto 1998: 63)

Az ilyen mondatokban a topik szerepű tárgy a mondat elején helyezkedik el megelőzve az alanyi összetevőt. Azonban ez a szabály nem abszolút érvényű, hiszen – ahogyan a 6. táblázat adatai mutatják – topik szerepű (tehát 3. személyű, egyeztetett) tárgy alany utáni pozícióban is megjelenhet a mondatban (9).

- (9) *xĩba gol-m? me-da?*
 ki gól-ACC csinál-SG3.OBJ
 'Ki lőtte a gólt?' (Nenjang 2005: 78)

Továbbá a megvalósuló OS_Q szórendű mondatok közül találunk egy olyat is, amelyben az ige nem mutat egyezést a mondatkezdő pozíciójú tárggyal (10).

- (10) *Šóma, šit xĩba xonra-sa?*
 Somja SG2.ACC ki értesít.SG3-INT
 'Somja, ki értesített téged?' (Puškarëva – Chomič 2001: 152)
 O S_Q V

A fenti példamondatban azonban – lévén a tárgy 2. személyű – egyébként sem várnánk tárgyi egyeztetést, tehát ez a mondat nem zárja ki, hogy a tárgya topik szerepű lenne.

Összegezve az eddig elmondottakat, alanyi kérdőszó esetén az S_QO (t.i. alanyi kérdőszó és tárgy) sorrend bizonyul kanonikus sorrendnek a tárgyas kérdő mondatokban, míg az összetevők fordított sorrendje, vagyis az OS_Q, tipikusan topik szerepű tárgy esetén valósul meg. Az összes olyan vizsgált mondat, amelyben biztosan topik szerepű tárgy szerepel – tehát a tárgyas ige egyezést mutat a tárgyával –, 72,2%-a a jelölt OS_Q sorrendi realizációt mutatja.

6.2. Tárgyi kérdőszó

Az 5. táblázatban bemutatott kérdőszói kifejezések mindegyike alkalmas a tárgyi funkció betöltésére is oly módon, hogy tárgyragot (-*m?*) vesz fel a kifejezés alaptagja (11).

- (11) *ńẽba xĩba-m? xona-bta-m̃bi?*
 anya ki-ACC alszik-TR-CONT.SG3
 'Kit altat el az anya?' (Okotetto 1998: 88)

Így ezekben a mondatokban az alanyi összetevőt megelőző kérdőszói tárgy ismert, a kontextusból kikövetkeztethető elemek halmazából kerül kiválasztásra.

A nem-kanonikus szórendű mondatok másik közös jellemzője, hogy az alany, amelyet általában az összetett kérdőszói kifejezéssel helyettesített tárgy előz meg, az esetek nagy részében – 13 mondatból 9-ben – nem lexikális, hanem névmási (15).

- (15) *xurka po-ʔ peʔa-mʔ pidaraʔ xarwo-bta-daʔʔ*
 milyen év-GEN fele-ACC PL2 akar-TR-PL2
 'Milyen évszakot szerettek ti?' (Okotetto 1998: 98)
 O_Q S V

Ha azt feltételezzük, hogy a régi, ismert, már kikövetkeztethető információ tipikusan megelőzi az újat, ami így közelebb kerül a mondat igéjéhez – amit egyébként Nikolaeva 2014 is megfogalmaz –, akkor kérdés az, hogy milyen kontextusban minősülhet a kérdőszói tárgy ismertebbnek a névmási alanynál. Nikolaeva (2014) alapján a kitett névmási alanyok kizárólag akkor jelennek meg a mondatban, ha fókusz szerepűek, vagy hangsúlyosak. Ez a magyarázat azonban nem fogadható el az O_QS szórendű kérdő mondatok esetében, hiszen a kérdőszó már rendelkezik a mondat fő hangsúlyával.

Így a legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy a fordított szórendű mondatok az orosz kérdő mondat szórendjét tükrözik, amiben a kérdőszó kötelező mondatkezdő pozícióban helyezkedik el. Ezt a lehetőséget az támasztja alá, hogy a legtöbb fordított szórendű mondat a társalgási szótárakból származik, amikben – nagy valószínűséggel – orosz nyelvű példamondatokat fordítottak le tundrai nyenyecre, így az anyanyelvi konzultánsok lemásolhatták az eredeti orosz mondat szórendjét amint azt a (16a–b) példák mutatják.

- (16) a. orosz
Čem vy zanimae-te-šʔ
 mi.INST PL2 csinál-2PL-REFL
 'Mit csináltok?'
 O_Q S V
- b. tundrai nyenyec
ŋamge-mʔ pidaraʔ pær-ŋa-daʔʔ
 mi-ACC PL2 csinál-CO-PL2
 'Mit csináltok?' (Nenjang 2005: 93)
 O_Q S V

Mivel ezek a mondatok legtöbbször kontextus nélküliek, így egy anyanyelvi beszélővel való konzultáció tudná megadni a biztos választ a kérdésre.

7. Következtetések

Dolgozatomban a tundrai nyenyec nyelv tranzitív kérdő mondatainak szórendi változatait vizsgáltam zárt korpuszból származó adatok alapján. A vizsgálat kizárólag olyan kérdő mondatokra terjedt ki, amelyekben egy kérdőszó van és a mondatok egyszerűek (tehát egy predikátumot tartalmaznak). A tárgyias mondatok két alapvető összetevőjének – az alanynak (S) és a tárgynak (O) – az egymáshoz viszonyított sorrendjét helyeztem a vizsgálat fókuszába és arra kerestem a választ, hogy mi a tárgyias kérdő mondatok kanonikus szórendje, valamint hogy megvalósulhat-e a kanonikustól eltérő szórendi variáció is. Amint azt a dolgozatban bemutattam tipikusan az SO illetve az OS szórendek valósulhatnak meg a tárgyias kérdő mondatokban, tehát ige utáni pozícióban egy összetevő sem fordult elő, következésképpen SVO vagy OVS szórendekre a korpuszban nem volt példa. A tesztelt két szórendi változat közül az SO bizonyult a kanonikus szórendnek mind alanyi, mind tárgyi szerepű kérdőszói kifejezés esetén. Ahogyan azt illusztráltam, a nem-kanonikus OS_Q sorrend erősen korrelál a tárgyi összetevő topikalitásával – ami az igei egyeztetéssel mutatható ki, l. bővebben 4. rész – így megfogalmazható az az összefüggés, hogy ha a tárgy topik szerepű, akkor megelőzheti a kérdőszói alanyt. Azonban – amint arra szintén rámutattam – ez az összefüggés nem kötelező érvényű, mivel a kérdőszói alanyt követheti is a topik szerepű tárgy, bár ez a vizsgált esetek kisebb hányadára jellemző. A tárgyi kérdőszók esetében a nem-kanonikus O_QS sorrend tipikusan olyan tárgyak esetében valósul meg, amelyek egy zárt halmaz valamely elemére vonatkozóan kérnek információt, míg a vizsgált mondatok alanyai legtöbbször névmási alanyok. Ezekben az esetekben az orosz nyelv hatása magyarázhatja az eltérő szórendi változatot.

Rövidítések

1	első személy	gen	genitivus
2	második személy	inst	instrumentalis
3	harmadik személy	int	kérdő mód
acc	accusativus	obj	tárgyas ragozás
co	koaffixum	ord	sorszámnév képző
cont	kontinuatív képző	pl	többes szám
dim	kicsinyítő képző	refl	reflexiv suffixum
fut	jövő idő	sg	egyes szám
		tr	tranzitív képző

Irodalom

- Varmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (2007), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Varmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (2008a), Ненецкие сказки, кн. 1. Дрофа, Санкт-Петербург.
- Varmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (2008b), Ненецкие сказки, кн. 2. Дрофа, Санкт-Петербург.
- Varmič, M. Ja. – Naruj, V. N. [Бармич, М. Я. – Няруй, В. Н.] (2007), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Varmič, M. Ja. – Naruj, V. N. [Бармич, М. Я. – Няруй, В. Н.] (2008), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Varmič, M. Ja. – Naruj, V. N. [Бармич, М. Я. – Няруй, В. Н.] (2009), Ненецкий язык. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Dalrymple, Mary – Nikolaeva, Irina (2011), *Objects and Information Structure* (Cambridge Studies in Linguistics 131). Cambridge University Press, Cambridge.
- Dryer, Matthew S. (2013), Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Max Planck Digital Library, Munich. <http://wals.info/chapter/93> (2014.12.01.)
- Dudeck, Stephan (2013), Challenging the State Educational System in Western Siberia: Taiga School by the Tuutiakha River. In: Kasten, Erich – de Graaf, Tjeerd (eds.), *Sustaining Indigenous Knowledge: Learning Tools and Community Initiatives for Preserving Endangered Languages and Local Cultural Heritage*. Kulturstiftung Sibirien, Fürstenberg/Havel. 129–157
- Encyclopaedia Britannica (1768–2014), Uralic languages. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/619069/Uralic-languages/74940/Other-Finnic-languages> (2014.12.01.)
- Greenberg, Joseph H. (1966), Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Greenberg, Joseph H. (ed.), *Universals of Language*, 2nd ed. MIT Press, Cambridge. 73–113.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hanzerova, Irina – Haapalainen, Annikki – Torikka-Gelensher, Ritva [Ханзерова, Ирина – Хаапалайнен, Анникки – Торикка-Геленшер, Ритва] (2012), *Поговорим / Лаханахава” / Sagastallat samtgilli / Puhutaan suomea*. АНО, Нарьян-Мар.
- Helimski, Eugen (2005), *Genealogische und areale Verhältnisse der samojedischen Sprachen miteinander*. (Handout from the lecture held at the University of Vienna.) http://www.uni-hamburg.de/onTEAM/grafik/1264671657/TABLE_-_SAM_Genealogische_und_areale_Verhaeltnisse.pdf (2014.12.01.)
- Himmelmann, Nikolaus P. (1998), Documentary and Descriptive Linguistics. *Linguistics* 36: 161–195.

- Jangasova, N. M. [Янгасова, Н. М.] (2001), Ненецкие сказки и эпические песни сюдбац, ярабц. Издательство Томского Университета, Томск.
- Janhunen, Juha (1998), Samoyedic. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London. 457–479.
- König, Ekkehard – Siemund, Peter (2007), Speech act distinctions in grammar. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description 1. Clause Structure*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge. 276–324.
- Labanauskas, K. I. [Лабанаускас, К. И.] (1995), Ненецкий фольклор: Мифы, сказки, исторические предания. Красноярское книжное издательство, Красноярск.
- Labanauskas, K. I. [Лабанаускас, К. И.] (2001), Ямидхы“ лаханаку“ – Сказы седой старины: Ненецкая фольклорная хрестоматия. Издательство Русская литература, Москва.
- Lar, L. A. – Puškareva, E. T. [Лар, Л. А. – Пушкарёва, Е. Т.] (2001), Мифы и предания ненцев Ямала. Издательство Института проблем освоения Севера СО РАН, Тюмень.
- Nenjang, M. A. [Ненянг, М. А.] (2005), Русско–ненецкий разговорник. Дрофа, Санкт-Петербург
- Nenjang, M. A. [Ненянг, М. А.] (2007), На уроках ненецкого языка. Просвещение, Санкт-Петербург
- Nikolaeva, Irina (2005), Modifier-Head Person Concord. In: Booij, Geert – Guevara, Emiliano – Ralli, Angela – Sgroi, Salvatore – Scalise, Sergio (eds.), *Morphology and Linguistics Typology. On-line Proceedings of the Fourth Mediterranean Morphology Meeting (MMM4) Catania, 21–23 September 2003*. Università degli Studi di Bologna. 221–234. <http://morbo.lingue.unibo.it/mmm/mmm-proc/MMM4/MMM4-Proceedings-full.pdf> (2014.12.01.)
- Nikolaeva, Irina (2014), *A Grammar of Tundra Nenets*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Okotetto, E. N. [Окотэтто, Е. Н.] (1998), Ненецкий язык в детском саду. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Orlova T. , N. – Varmič, M. Ja. – Borisenko, A. V. [Орлова, Т. Н. – Бармич, М. Я. – Борисенко, А. В.] (1996), Ковёр-тиртя нано: луца’ вадако”. Ковер-самолет: русские народные сказки. Алфавит, Санкт-Петербург.
- Pakendorf, Brigitte (2010), Contact and Siberian Languages. In: Raymond Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*. Wiley-Blackwell, Malden/ Mass. 714–737.
- Porova, Ja. N. [Попова, Я. Н.] (1978), Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка. Наука, Москва.
- Puškareva, E. T. [Пушкарёва, Е. Т.] (2003), Историческая типология и этническая специфика ненецких мифов-сказок. Мысль, Москва.
- Puškareva, E. T. – Lapsuy, A. T. – Jangasova, N. M. – Bogdanov, I. A. [Пушкарёва, Е. Т. – Лапсуй, А. Т. – Янгасова, Н. М. – Богданов, И. А.] (1994), Маленький слушатель: хрестоматия для детских дошкольных учреждений. Просвещение, Санкт-Петербург

- Puškarëva, E. T. – Chomič, L. V. [Пушкарëва, Е. Т.– Хомич Л. В.] (2001), Фольклор ненцев. Наука, Новосибирск.
- Russian-Nenets Audio Phrasebook (2014), <http://www.speech.nw.ru/Nenets/menu-eng.html> (2014.12.01.)
- Salminen, Tapani (1998), Nenets. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London. 516–547.
- Sammallahti, Pekka (1974), *Material from Forest Nenets*. Castrenianumin toimitteita 2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Samojlova, E. N. – Varmič M. Ja. [Самойлова Е. Н. – Бармич, М. Я.] (2008), *Читаем сами*. Петербург: Просвещение, Санкт-Петербург.
- Samojlova, E. N. – Varmič M. Ja. [Самойлова Е. Н. – Бармич, М. Я.] (2010), *Родное слово*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Schneider, Edgar W. (2002), *Investigating Variation and Change in Written Documents*. In: Chambers, J. K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishing, Oxford. 67–96.
- Stammler, Florian (2005), *Reindeer Nomads Meet the Market: Culture, Property and Globalisation at the End of the Land*. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 6. Litverlag, Muenster.
- Susoј, E. G. [Сусой, Е. Г.] (1990), *Ненецкая литература*. Просвещение, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1956), *Материалы и исследования по языку ненцев*. Издательство Академии Наук, Москва – Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), *Синтаксис самодийских языков*. Наука, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. – Susoј, E. G. [Терещенко, Н. М. – Сусой, Е. Г.] (1995), *Ненецкий язык*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Vanuјto G. I. [Вануйто, Г. И.] (2012), *Русско–ненецкий разговорник. Пособие-самоучитель по ненецкому языку*. Вентана-Граф, Москва.
- Volzhanina, E. A. (2007), *The Forest Nenets: Habitat and population size in the 20th century, and the present demographic situation*. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 30/2: 143–154.
- Volzhanina, E. A. (2013), *The nomadic way of life and the preservation of the native language among Nenetses of the Yamal at the turn of the 21st century*. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 37: 195–240.
- VT = Valentina Taleeva (2014), <http://www.speech.nw.ru/Nenets/menu-eng.html> (2014.12.01.)